

Було се зимою, незадовго перед пущенням пам'ятного 1846 року.

Невелике гірське село Ступосян розкинулося широко по крутій долині, перерізаній гірським потоком, що тепер, скований грубою ледяною корою та присипаний снігом, тільки де-де глухо булькотів з-під льоду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну. Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому тлі, сполучені одні з одними хіба вузькими, в снігу протоптаними стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах, ледовими сомплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздилася між гілляками верб, густо вкривала вбогі поля по збоччях, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно й важко робилося чоловікові, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізаним від решти світу серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгородженим з усіх боків тим чорним, могучим частоколом, що ночами від вітру стогнав, немов велетень, конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв, мов ворожий табір, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село там, у долині над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, дерев'яний, з ганком, чисто вибілений і обведений високим парканом. В тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий вдівець з сином-одинаком Никодимом, парубком 28 літ, що, скінчивши в Перемишлі гімназію, від десятиох літ покинув школу і жив при батькові, помагаючи йому завідувати господарством, а властиво проводячи найбільше часу на полюванні і поїздках по дальших і ближчих сусідах, свояках і знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 70-літній, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дати, провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто багато втручатися до нього, так що сей мав багато вільного часу і міг займатися "політикою". Ще в гімназії він горячо перенявся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу, не переставав цікавитися пропагандою, кілька разів гостив у себе революційних

емісарів, що ходили по краю, щороку їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на балах і розвідати, як стоїть справа відбудування вітчизни, і в остатніх часах пробував навіть сам пропагувати ті думки не тільки серед околицької шляхти, але також між селянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо трохи коштувала, а по-друге, тому, що була небезпечна. Гостини польських емісарів у його домі наробили йому багато неприємності, хоч власті й не знали про все, що було насправду. Комісар Курцвайль, завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожувався арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покажеться на нього. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Никодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердився, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоб сей поведився з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало-що не жадав цілковитого дарування панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів, — повторяв заклопотаний батько. — Одинокий спосіб — оженити його з якою енергічною та господарною шляхтянкою, яка би порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця наразі не було видно, а "політика" не давала самому паничеві думати про женитьбу.

Отсе власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином, і перебирав у голові всіх знайомих панночок. Надійшли м'ясниці, сама пора для весілля. Господарство в остатніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяни роблять панщину нерадо, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не питає, а тим часом податки плати. В селі був голод, і треба було майже половину господарів рятувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка

з гарним віном. І дім оживила б, і фінанси поправила б. "А то що: і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не дозволяємо, і господарства, здається, пильнуємо, а тим часом усе йде як з каменя, довжок у сяноцьких жидів росте та й росте, і нема надії вилабудатися з нього".

Пан Пшестшельський був у хмарнім настрої. Поснідавши рано і обійшовши господарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносився з гумна густий стук ціїв, мов далекий компанійний карабіновий огонь), він вернув до покою й дожидав другого снідання. В животі трохи млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом, — чуття голоду, самоти та садинокості придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський, відхиляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супротивної отвореної кухні, де кухарка при допоміж двох служниць поралася коло печі.

— Десь тут недавно були, — відізвалася одна служниця.

— Певно, пішли до Тимкового, Гриця кликати, — додала друга.

— Пощо йому Гриця?

— Та, видно, хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманові зладити залубеньки.

Пан запер двері і знов пустився ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині, то завтра жди нової сніговійниці. Чую се добре, — ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збирається. Ну, та зрештою нехай їде. Може, там збереться яке товариство, піде забава, панни будуть... ану ж, може, котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Се був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по-уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергічну вдачу і сильну волю, а сині очі надавали сьому лицю виразу якоїсь ідейності й замилювання до мрій та фантазій. Він був убраний по-господарськи, але чисто, в "польських" чоботях з високими, густо поморщеними халявами, в штанях із грубого сірого сукна, в короткім, вище колін, кожушку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татові! — промовив м'яким та звучним голосом.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до лісу, чи нема свіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього нема.

Никодим скинув кожушок і передягся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєшся їхати кудись? — запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О! — здивувався батько. — А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені, коротко, пару слів: "Прибувай, важні вісті".

— Агі! Граф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Досі ні.

— Ну, і не догадуєшся, чого тебе потребує?

— Догадуюся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса навхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z. — а се що значить?

— *Jeszcze Polska nie zginęła**.

— Там до дідька! — буркнув старий пан.

— Що, не подобається тобі? — якось прикро запитав син. — Я думав, що се повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте, про мене, над її відбудуванням, але пощо вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикнути його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразниться такими дурницями, як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж допоможуть.

— Ну, не можна так говорити, — боронився Никодим. — Люди людьми, таточку, а поляки поляками. Їм не досить патріотизму в глибині

серця, їм треба патріотичної одежі, кокард, печаток, фан і відзнак. Такі річі тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці небагато мають дійсного патріотизму.

— О, певно, — мовив батько. — Се певно, вони притягнули й того графика К., марнотратника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою кермує сей панич, я не можу вірити. Бувши на твоїм місці, я зараз би відкараскався від неї.

— І мені се не дуже подобається, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа паничів, котрі вже віддавна балакали про те, що треба когось для "фірми". Здається, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке у них діло до мене.

Льокай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутності льокая, розмова перервалася; тільки десь— колись пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді і ширшої конверсації сею мовою не могли провадити.

По сніданні батько почав збиратися до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш? — запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких у Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випаде. Може, там яка забава склеїться. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш із собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якимось неприємно.

— Не розумію, Димцю, — мовив він, хмурячи брови, — чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрого-будь слугу.

— Коли-бо вони всі такі тумани! Ані один не вміє з кіньми поводитися як слід. Ні в чім не спустишся на нього. А Гриць, знаєте самі, який він до всього проворний і який вірний мені.

— Але мені то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Никодим, зайнятий пакуванням подорожньої валізи, підняв голову і видивився на батька.

— А то чому?

— Я хотів про се поговорити з тобою, та на се треба би вільнішої години.

— Ну, що ж, говоріть!

Старий оперся на палиці, не сідаючи, а син стояв напочіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час, — мовив старий по короткім ваганні. — Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одно тільки скажу тобі: будь обережний із тим Грицем і з тими парубками — там — знаєш? — і з усім хлопством. Будь обережний! Щось там вариться і кипить між ними. Чую, що пахне чимось недобрим. Нібито вони гнуться, і хиляться, і не грозять,

а проте в очах, і в голосі, і в рухах видно щось таке, як було в 1841 році, пам'ятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був пам'ятною хвилею в житті пана Пшестшельського і його діничного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуцією. Пан Пшестшельський і досі не може без злості згадувати про сей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустикальні, а потім, ще за попереднього пана, були прилучені до двірського ґрунту, вкінці за різні кривди, на які жалувалися піддані. Ся суперечка довго ходила по судах, піддержувана головню кількома заможнішими, письменними селянами, між котрими визначувався Гнат Тимків, сільський пленіпотент, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами. Він довгі літа докучав панові різними процесами і деякі справді повигравав. Роздобуши в Сяноці якимсь способом відпис старих йосифінських інвентарів, де були списані всі громадські ґрунти, повинності і данини, він в 1841 році зчинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодування за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий, пан покликав військо; бунт успокоєно різками і військовим постоем, що, пробувши в селі дві неділі, вичерпав усі засоби не тільки у селян, але і в дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинулася, щоб відбити його. Прийшло до бійки між селянами і двірськими посіпаками. В тій бійці найгарячішому з тих посіпак, двірському злісному Онишкові Кострубові, поламано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому не вільно було мати, та й його самого не стало в селі. Та на пана по тій екзекуції впали нові обов'язки — запомагати цілу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікуватися сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча у обох хлопців були матері, то проте пан узяв їх обох до двора. Кострубиha була халупниця і справді не мала при чім держати парубка дома і була б

мусила віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свого сина, даючи натомість Гнатисі наймита для ведення господарства.

Осипові було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубіка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомість Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волоссям, що блискучими кучерями вилося по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирий, одвертий і добрий, видно, вихований в достатку і свободі. Батько змалку навчив його читати і писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всього, що бачив, — одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед малорозвитих, притупих, заляканих та брудних сільських дітей. Його не любили ровесники, дражнили паничем, зате панич Никодим дуже вподобав його і поти налягав на батька і на стару Гнатику, поки його не взято до двора на службу. Панич відразу взяв його собі і не стільки вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав навіть раз до Львова з собою, — одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов, і з поїздок, а за його добрість відплачувався йому такою вірною і старанною службою, що панич не міг його нахвалитися. І коло коней він умів ходити добре, і стрілець з нього був незрівнянний, і на ловлення пстругів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрях знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві пожиточним і служним.

Зовсім інакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший двірський слуга, чи то, як говорили в селі, найвірніший панський собака, у Осипа відмалку була зовсім інша вдача. Не знати, чи від матері, що була з роду шляхтянка і, вийшовши за підданого, мусила робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від сільських дітей, що, повторюючи слова своїх батьків, ганьбили і проклинали його батька,

досить, що Осип набрався глухої ненависті до пана, до двора і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для нього самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий, він не раз робив іншим на збитки всякі пакості, псував те, що зробили інші, навіть осмілювався бурчати на пана, відгрозуватися паничеві, а Гриця, де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло до того, що раз Осип зайшов через се в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, сей віддав йому ще з підсипкою. Зчинився крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпихліра, а на другий день відвезли до Сянока і віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе потроху винуватим у тому нещасті, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощався з рідним селом.

Се було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із в'язниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарівся передчасно, послаб, зігнувся; Коструб, кепсько вилічений, лишився довіку калікою. Тільки тепер він довідався, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чуття.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бійся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий, го-го! там із нього швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити! Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе, і на каліку-чоловіка і ще й відбувати щомісяця чотири дні панщини. Щоправда, пан запомагав свого вірного слугу і хлібом, і стравою, і збіжжям, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб, не можучи ходити, цілими днями сидів у хаті, плів коші, сіті, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом ходила на польові роботи, найчастіше до пана за гроші і страву.

І в Грицевім житті настала переміна. Батько вернув із криміналу зламаний, знеохочений, а чуючи, як по-людськи обійшовся пан з його

жінкою і як добре було синові в дворі, перепросився з паном. Він учинив се не так, може, з щирої прихильності до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби свого любого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодився пустити Гриця до батьківського дому. Та, проте, він дуже часто брав з собою Гриця, чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь у сусідство, а далі почав його кликати ще частіше, вечорами, на розмови, в котрих силкувався викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до сеї пропаганди від інших парубків, проймався нею гарячіше і часто помагав паничеві, викладаючи його слова на мову, більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був не рад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його "комуністичну" пропаганду. Правда, старий Тимків потроху рад був, що панич так любить його сина, і не противився, коли панич брав Гриця з панщини — краще ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа; але, коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним із парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бійся бога, вважай! Держися на острозі! — остерігав він. — Се чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання! — говорив старий пленіпотент. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потому пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, аби ми могли панувати!

Гриць задумався. Справді, се може бути. І він постановив собі по щирості розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Недовго перед різдвом зчинився рух. Із Сянока прибули урльоппники. Несподівано для нікого їх пустили з війська

на свята, і то не на кілька день, а "до заволення", як говорили тоді. Се була незвичайна ласка. Село оживилося, загомонило: прибуло десять найкращих хлопців, між ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє військове життя, про те, що бачили і чули. В селі повіяло якимсь свіжішим духом, і старому панові здавалося, що люди так, як перед бунтом, почали гордіше підіймати голови.

— Так що ж, думають татко, що знов щось таке починається, як тоді?
— запитав Никодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здається, що той старий кримінальник Тимків знов щось риє між людьми. Дуже йому гребінь відріс через те, що ти з його сином панькаєшся.

— Се вам так здається! — з легковаженням промовив Никодим. — Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькатися з ними, поки вони не прийдуть з ціпами і косами і не вб'ють тебе.

— Ну, що татко видумують? Чи то годиться таке видумувати? — скрикнув Никодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаюся, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоб йому відхотілося язиком молоти.

— Ей, таку! Бійтеся бога! Не надто ви з тим паренням розмахуйтеся! Уважайте, який час надходить!

— Ет, дурень ти, та й тільки всього! — скрикнув старий і плюнув гнівно. — Тобі здається, що ти з них поробиш польських патріотів. А я

тобі кажу, що се небезпечна гра! Ліпший старий метод. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі і не до патріотизму! Се моя думка, і при ній стою.

І він, стукнувши палицею о поміст, поквапно вийшов із покою. Никодим тільки головою похитав і взявся далі пакувати свою валізу.

II

Була субота. Вечоріло. Небо вияснилося після кількадечної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвіниці на далекім кінці села почувся власне плачливий голос вечірнього дзвона. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного згука. Тільки понад стріхами вився білявими клубками дим, піднімаючися просто вгору.

Зате в дворі було шумно і гучно. В stodolі, що стояла в глибині просторого гумна, розлягався на тоці до такту лускіт ціпів. Кільканадцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вищияне зерно до шпихліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки котилися густі клуби пилу, осідаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотання жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками і костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпихлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засіки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Веліть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він виняв із рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку і перехрестився, шепчучи: "Anioł pański"*.

— Годі вже! Годі вже! — пішли з уст до уст панські слова, і розрушена по всіх закутках широчезного гумна сторука панщизняна машина почала звільна, не відразу, зупинятися. Перші жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно, і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони, не зупиняючись, посунули півперек подвір'я, попри шпихлір, де власне стояв пан дідич з невідступною люлькою в зубах. Кожда з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу, і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до сеї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а як же там твій чоловік? Здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров і їсти хоче, а на ноги не зведеться ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та, дякувати панській ласці, маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками в ліс клепки рубати.

— Так? Ну, добре, добре. Тільки вважайте мені на нього! Він непокірна голова! Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу, щоб його взяли знов до війська і не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послушний! Я сама не раз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим як уперед не любилися, а тепер Осип сам пішов до нього, перепросився з ним.

— Так? Ну, то дуже мене се тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що се вийшло йому на добро. Що було би з нього тут, у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з нього вийти порядний чоловік.

— Та дай боже ясному панові здоровля! — кланяючися, мовила Кострубиха, не знаючи, що іншого сказати на сю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повітрясати приколотки, поскладати їх на купу, попідмітати вимолочене зерно, повиносити трину до половника. Все те робилося якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люди бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радості, яка звичайно являється в чоловіка при закінченні тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайтесь! Рушайтесь! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпихліра, зв'язано кілька околотів соломи, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоєно телят, насипано свиням посліду в коритця, накладено вівцям за драбинки пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого, як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану, до пана! На обрахунок! — загуло по подвір'ї.

На небі, в безмірній темній безодні, почали моргати

перші зорі.

Пан Пшестшельський, пихкаючи люльку, замкнув шпихлір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом сього невеличкого мурованого будинку. Звільна, важкими кроками сходилися

робітники від ціпів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечах розсипане волосся, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панові тижневий рапорт. Пан глянув на нього, поводив очима, а зупиняючися на одному місці, підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпотент поклонився, виступив із купи сусідів і, знявши шапку, підійшов ближче до пана.

— Гнате! — мовив пан. — Що се має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ти знаєш, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ти говорив економові?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ти відгрожувався на панів.

— Я не відгрожувався, — спокійно, але рішуче промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Домагальські, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростувався і мовив:

— То так було. Підходжу я до молотників та чую здалека, що ціпи не бухають, а ведеться голосна розмова.

— Приколотки перетрясали, — втрутився Гнат.

— Став я за углом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить: "А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов якесь повстання задумують. Занадто добре їм діється, замало їх москаль бив". Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою тінь із-за угла, і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате? — запитав пан.

— Правда.

— Як ти смів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як смієш говорити, що пани задумують повстання?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осені не намовляє наших парубків до повстання? Таже ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід, як стіна, при тих словах. Його руки дрижали, губи рушалися, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осмілені тим люди і собі ж обізвалися.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже переміг своє зворушення і зірвався з місця. — Мовчіть! Усе те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх бути чесними і

послушними, а ви, дурні, от що з цього зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей, люди!

Гнат затремтів при сих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас попрікаєте кримінальським хлібом, то дай боже й вам закуштувати його!

— Хлопе! — ревнув пан, і вся накипіла злість прорвалася наверх у його душі. — Ти мені смієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростувався.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що се зроблять за мене.

— Пане! Пам'ятайте, пожалуєте того!

— Ти ще грозиш мені? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми зчинився гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріть браму! Всім по двадцять п'ять, а сему старому бунтівникові, кілька влізе.

Та люди не перелякалися. В них, очевидно, кипіло. Їх було стільки, що, кинувшись нагло, могли ногами потоптати і пана, і всю його двірню. Пан, очевидно, й сам бачив се, та злість засліпила його. Гайдуки стояли коло Гната і не знали, що робити.

— Беріть його! Кладіть! — кричав пан.

— Геть від нього! Пане, опам'ятайтеся! Досить того збиткування! — гомоніли люди. — Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що у його сусідів зачинали в очах грати злі іскри, що кулаки стискалися, а погляди зверталися на купу ломаччя, що лежала під парканом. Ще хвиля, і могло прийти до нещастя.

— Люди добрі, — крикнув він. — Заспокойтеся! Нехай сей ворог збиткується наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже недовго його панування! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладіть його! — кричав пан, і серед гробової мовчанки розпочалася огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били досхочу; пан не мав охоти числити, а, фукаючи і спльовуючи, ходив по подвір'ї. Вкінці, коли крик старого перемінився на глухе стогнання і крізь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоб ти знав на другий раз, як говорити з паном! — крикнув пан Пшестшельський. — Марш усі додому!

І, ще раз плюнувши, він пішов до двора.

III

У лісі також скінчилася робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати. Звільна почали рубачі з гущавини, з ярів і дебрів стягатися купками на "шлябант", при котрім стояв лісничий. Він держав у руці "квитаруш", записав кожного, скільки хто нарубав, а на другій половинці картки випишував йому квиток, віддирав його і давав рубачеві. Рубачів було кількадесят, то воно тяглося досить довго, поки всі отримали квитки. Ті, що мали квитки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села, і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Ліпше купую.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо се не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки — довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопці, — відізвався Осип, обертаючися до всіх, — та розповіджте-бо, що се у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось мені бовкнуть та й утікають. Ну-бо, скажіть по щирості!

— Коли-бо нам панич остро наказав не говорити нікому, поки час не настане на те.

— Ей, хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукалися.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить багато і не договорує.

— Ну, що ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то, певно, старий його навчив! — зареготався Осип. — Ну, але який же кінець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба німці завели панщину? — скрикнув Осип.

— Та панич каже, що німці. Вони наказали писати лівентарі, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збагатилися! — додав другий парубок. — Послухай, якої співанки навчив нас панич. Ану, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканадцять молодих голосів затягло пісеньку:

Прийшли німці до краю

По своєму звичаю

З телячими торбами, —

Тепер вони панами,

Дорога сіль, табака!

Кождий німець собака;

Що з поляка зрабує,

В свої сакви пакує.

— Ха-ха-ха! Правда, гарна пісенька? — зареготалися парубки, скінчивши співати.

— Гарна, гарна, — понуро мовив Осип. — Тільки не дай боже, щоби про неї довідався пан комісар або який інший урядник.

— Або що?

— Ну, співали б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім живуть закляті царевичі — а все в кайданах та до тачок приковані, — а їх пильнують дракони, а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що ж воно таке? Ми гадали, що тільки в байках таке, а ти говориш...

— Ой, та й дурні ж ви! — огризнувся Осип. — Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора, а по-німецьки Шпільберг, — то такий фестунок, що в ньому карають найтяжчих кримінальників. А тепер такі накази ostrі, що за отаку пісеньку, як нічого, дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой, господи! — жахнулися парубки. — А панич нічого нам не казав про се. Правда, він казав мовчати, але то тільки до якогось часу.... Потому, каже...

— Коли потому?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути кінець усієї нашої біди.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

— Ага! — мовив Осип. — Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про це не говоріть. Навіть татові, ані мамі, ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори! — гомоніли зацікавлені парубки і збилися в купу довкола Осипа.

— Пани приготують повстання проти нашого цесаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до нього.

— Го-го! Не діждуть! А то яким правом? — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип. — Знайте се кождий для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця б'є! — обізвався один парубок. — Він нас горівкою частує, пироги каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нема нічого злого. Адже панич учений, то борше повинен знати, що вільно, а чого невільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці, — мовив Осип. — Слухайте мене! Я вас на зле не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводитьсья?

— Душа, не панич! Горівки дає щовечера. Гостить нас на вечерницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілується з нами.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдається.

— Може би його остерегти?

— Але гадаєш, що то на що придасться? Вже як він собі раз узяв щось на гадку, то й головою наложить, а свого не попустить.

Осип перервав сю розмову.

— А де ті ваші сходини бувають?

— У старої фірманки, у Митрихи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найближчі сходини?

— Та панич казав завтра, в неділю.

— Добре. Не йдїть же ж ви ніхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними внизу лежало село, повите сутінком; тільки де-де крізь пїтьму

прорізувалися криваві іскорки — се світло з сільських хат. Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, доходила до дороги, що злучувала село з дальшим світом і йшла до Лютовиськ. У тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки, запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках, обтулений важкою ведмежою шубою, сидів панич Никодим. Тільки його лице з довгими наостреними вусами виднілося з-посеред м'якого ведмежого пуху.

— Добрий вечір, хлопці! — гукнув панич.

— Доброго здоров'я паничеві! — відповіли парубки.

— А що, ви з ліса?

— З ліса.

Парубки проходили попри залубеньки, кланяючися. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами, бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумувався. Він, очевидно, хотів щось сказати парубкам і для того, побачивши їх здалека і почувши їх голоси, велів зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа, завагувався. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм вдогін:

— А слухайте, хлопці! Приходіть нині! Розумієте, нині, не завтра. По вечері приходіть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далі. Ані один голос не відгукнувся на паничеві слова. Швидко вони ввійшли в село і почали розходитися по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад потік вела просто до двора. Не доїздячи до двора, панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, аби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і, цмокнувши на коней, в'їхав на подвір'я.

— Таточку, повстання буде! — скрикнув Никодим не дуже-то голосно і не дуже-то радісно, входячи до батькового покою.

— Маєш, бабо, редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнадцятого лютого.

— Що-що-що? Вісімна-дця-того...

— Так є. Реченець в Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кожний дідич має узброїти своїх свояків, здатних до оружжя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціалістів і тягти з ними на означене місце.

— На зломану голову.

— Таточку, як ви говорите? Тут кров'ю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дідька з своїми історичними моментами! — гнівно скрикнув батько. — Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите?

— Ну, скажи, хіба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх — куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого вночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, пов'язати вояків, забрати оружжя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їдж! З льокаями і мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Димцю, — і батько, ставши перед сином, узяв його обома руками за плечі і дивився йому просто в очі, — ти, здається, ще розумний чоловік, з глузду не зсунувся... Скажи мені по щирості: віриш, щоб се далось зробити?

— Не дуже, — приниженим голосом мовив Никодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч троха.

— Ну, що ж! Так зовсім неможливий той план не є, — живо мовив Никодим. — Якби з нашого циркулу зібралася хоч половина шляхти, а кожний привів з собою хоч по п'ять людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенький, усього один баталіон піхоти і два шкадрони драгонів. Уночі не трудно би було...

— І невже твій головусий график піде на се?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до сего. Але там Дембовський був. Ах, таточку, якби ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і путають розум! Здається, слухаючи його, чоловік сам один з голими кулаками пішов би против гармат. Усі труднощі, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, посвячення у того чоловіка величезна! Попросту стидно робиться сперечатися з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він обхоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле життя того чоловіка — то одно безграничне посвячення для вітчизни, одна любов, одна боротьба, одно ходження перед багнетами і шибеницями. Стидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо

вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народна справа не рушиться ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Отсе й є нещастя! Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра б не знайшла свого запаленого апостола і свого мученика. А такий один тягне за собою тисячі навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робиться великою ідеєю, робиться безсмертною.

А потім, пройшовшися кілька разів по покою, він нараз зупинився перед сином і запитав.

— А уряд знає вже про ваші плани?

Никодим поблід, як стіна.

— Що ви, таточку? Як же можна? В тім ціла річ, щоб уряд не знав, аби не міг приготувитися, щоб заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гірким насміхом мовив старий. — Де стільки тисяч людей знає про се, говорить про се, переписується про се, де навіть листи запечатують косами і повстанськими емблемами! Димцю-Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Никодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що кілька разів у нас бували ті емісарії, уряд усе дізнавався про них.

— Догадуюся, що се Осип доносив.

— Осип чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. І тепер хлопи вже, мабуть, знають про ваш план.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстання ніколи.

— А проте вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледве чутно запитав Никодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Домагальський і говорить, що хлопи на тоці говорять про близьке польське повстання. Які хлопи? Показується, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладяться до повстання. Вечером я запитую його, що се таке і пощо він говорить, а він до мене остро, знаєш, ставиться так, мов він тут пан. А хлопи також за ним. Ну, сим разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійтеся бога! — скрикнув Никодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по головці погладити?

Панич обома руками вхопився за голову і, мов божевільний, почав бігати по покою. З його горла виривалися глухі стогнання.

— Ну, що дурієш? — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Адже ж те, що ви робите, то стричок на наші шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі стричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, рятуй мене! — з розпукою скрикнув Никодим і, захопивши шапку, вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім сам рушив до дверей, щоб іти за ним, але на півдорозі зупинився, вернувся назад і, сівши на софі, закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім традиційнім ладі і світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле сталося, що я велів побити того Тимкового, се так. Але знов так надто зле не сталося. Непокірного хлопа ламай в першій хвилі. Остро з ним! Без слабості, без чутливості. *Rustica gens optima flens, pessima ridens**. А Димцьо позлоститься і перестане, я його знаю. От з тим повстанням, то справді біда, але, може, то ще якось буде. Може, воно обійдеться і без нас.

І він завзято запихкав, тягнучи щосили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрилася ними. Виглядав у тій хвилі, як правдивий гомерівський Зевес Хмарозборець.

V

У баби Митрихи горить у печі. У великих горшках, узятих із двірської челядної кухні, вариться "мандибурка"*, в інших кипить окріп на стиранку, пряжиться молоко, в ринці смажиться сир. Стара місить тісто на стиранку. Гриць, нарубавши дров, доглядає печі. В хаті тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць з тихим усміхом

дивиться в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха, пораючися коло тіста, звичаєм глухих людей думає голосно.

— Отак, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечере смакує. Їдьте, дітоньки, їдьте на здоров'я. Згадуйте доброго пана і доброго панича! Він наш порятівник, він наш опікун. Якби не він, то баба Митриха мусила би ходити по жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а свояків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на світі, саму, як билинку в полі. Га, най з богом спочивають. Може, баба Митриха на щось господу небесному потрібна, що її досі держить на світі. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйтеся, а не нагваряйтеся!*

Гриць у важкій задумі слухав бабиного роздебендювання. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двора, вона опікувалася ним, як своєю дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій не раз цілий тиждень ніколи було навідатися до двора. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував, дожидаючи панича і парубків. Сьогодні мала бути важна нарада. За дві неділі, 18-го лютого, мало вибухнути повстання. Панич сказав йому се по дорозі; та дорога була така тяжка і небезпечна, що годі їм було розмовляти багато, і Гриць сам не знав ще, що, властиво, мало статися і чого зажадає від нього панич. Для того він і додому не біг, поки не дізнається всього. На саму думку про повстання серце билось у нього не то радісно, не то тривожно.

Повстання буде! Підемо воювати! З ким і за що — про се Гриць не думав багато. І моторошно, і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Огонь тріщав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий огонь, розлягалися скажені

крики. Він зажмури́в очі і потону́в у мріях і прокину́вся аж тоді, коли розбулькотаний окрі́п поча́в збіга́ти з горшка. Скрипну́ли двері́, і ввійшо́в панич. Гриць витрі́щив на нього́ очі́, немов бачи́в його́ перши́й раз в житті́. І справді́, таким він не бачи́в його́ ще́ ніколи́. Панич був блі́дий, як сті́на. Мовчки на́дійшов до сто́ла і, кину́вши ша́пку на ла́ву, сі́в, не дивля́чися на Гри́ця. Від еко́нома він до́віда́вся докля́дніше про́ все, що ста́лося сьо́го вечора́, і був мов уби́тий. Одно́ те, що се́ляни, оче́видно, зна́ли щось про́ близьке́ повста́ння, а дру́ге те, що ба́тьків нелю́дський учи́нок ви́копав, як зда́валося, пропа́сть між ним і Гри́цем. Гри́ць зна́в усе, зна́в у за́гальних ри́сах пла́н і рече́нець вибу́ху. Тепе́р і він го́тов пере́кину́тися на бі́к проти́вни́ків, зра́дити́ все уря́дові, а тоді́, оче́видно, пропа́ла спра́ва. Панич не зна́в, що́ йому́ робити́, як го́ворити з Гри́цем. Сей, оче́видно, ще́ не зна́в нічо́го про́ те, що ста́лося з його́ ба́тьком. Чи сказа́ти йому́ се́? А коли́ сказа́ти, то́ як? І́ як до́каза́ти, що́ він, панич, не похва́ляє ба́тькового́ вчи́нку, бри́дитьс́я ним? Панич і́шов до Митри́шиної́ ха́ти і си́лкува́вся ви́думати́ щось, але́, ввійшо́вши до ха́ти і побачи́вши Гри́ця, він чу́в, що́ не ви́думав нічо́го.

— Гри́цю, — обі́зва́вся він по́ хвилі́ зламани́м, змíнени́м го́лосом, але́ не мі́г сказа́ти нічо́го бі́льше.

— Що́ вам, паничу́? На ва́с ли́ця нема́. Чи ста́лося́ яке́сь ли́хо?

Панич хоті́в розпла́катися, кину́тися Гри́цеві́ в обі́йми, сказа́ти йому́ все, що ста́лося, і про́сити́, на ко́лінах бла́гати́ його́, що́би за́для́ сьо́го не поки́дав свято́ї спра́ви ві́тчини, а бо́дай не шко́див ї́й. Але́ його́ се́рце́ було́ мов сти́снене́ клі́щами, він не ру́шився́ з мі́сця, з очей́ не поте́кли сльо́зи, а уста́ ле́дво-не-ле́дво про́мови́ли хо́лодні́, безду́шні́ слова́:

— Нічо́го... ні... Чи па́рубків́ ще́ не бу́ло?

— Ні́, не бу́ли, але́ я на́дію́ся, що́ за́раз по́прихо́дять.

— Ні, серденько, не поприходять, — почувся в дверях різкий, насмішкуватий голос. До хати ввійшов Осип, що через підхилені двері чув остатні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць. — А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти тут? Я тебе спитаю.

— Але ж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи, мовив Осип. — Гей, бабо, бабо Митрихо! — кричав він над ухом старої. — Я вас сватати прийшов. Хочете замуж іти?

— Замуж! О, а хто ж мене, синоньку, візьме?

— Ха-ха-ха! — зареготався Осип. — Не каже баба: не хочу, тільки питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він в тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось тут, і навіть не поклонишся, тільки дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — похопився Осип. — А я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді досі не бачив панича. Сей не відповів на його вітання, сидів, мов отуманілий. Осип обернувся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш, — мовив він ядовито, підсолоджуючи голос. — Не чекай, моя киценько, вони не придуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не придуть? Відки знаєш, що не придуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, аби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирався відси.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що се мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато умирає і тебе дожидає, а ти, мабуть, того не знаєш, бо якби знав, то, певно, не сидів би тут і не заглядав у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато? — скрикнув з переляком Гриць. — Мій тато умирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактament, що мусили його занести додому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, додому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і, немов сам не свій, хопив за шапку і прожогом кинувся з Митришиної хати.

— Ха-ха-ха! — зареготався вслід за ним Осип. — Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим ядовито-насмішливим лицем обернувся до панича і, стоячи насеред хати добру хвилю, мовчки дивився на нього. Панич сидів коло стола без руху, мов труп, з затисненими губами, з очима, спущеними вниз. Він чув і розумів усе, що сталося перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобути навіть на одно слово.

VI

Стояла важка мовчанка.

Осип, очевидно, ждав, аби панич промовив перший. Та сей не озивався, не дивився на нього. Тоді Осип сів на стільчику оддалік від панича і, опершись ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю, бувало, таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулюю щурові раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенувся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав тоді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці — то я сам. Вийду, бувало, між сільські діти, почну з ними бавитися, а вони, скоро що, зараз до мене: "Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!" А мене так якби розпеченим дротом, але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу додому, хотів би пожалуватися мамі, виплакати коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку та й плаче, та й нарікає: "Ой, моя доленько! Чи на те ж я росла, як квіточка цвіла? Чи того ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що

отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах?" Чую се і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце, і печуть там, і дусять, і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив нічого.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взявся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припік мого щура, як сей кинеться, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як не вп'ється зубами в мою руку!.. Я зверещав, прибігла мама, рятує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепився, гризе, калічить. Ледво-не-ледво вбила його, а мене мусила водою відливати та хлібом, та павутиною рани затикати. Відтоді я зарікся щурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвався панич.

— О, тут якась жива душа відзивається! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Се ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Никодим, не дивлячися на нього.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красенько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечериці.

Панич закусив уста.

— Ну, що ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх досі не силував і далі не буду силувати. Чи стільки всього ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще дещо.

І він присунув стільчик близько до стола, сів напротив панича і, дивлячись йому просто в очі, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодитеся до повстання?

Панич зірвався зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панове поляки... по всіх краю.

— Нічого не знаю про се.

— Ей, паничу! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопе! Як ти смієш?.. — грубо крикнув Никодим, хмурячи брови.

— О-о-о! — кепкуючи, мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідали нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: "Хлопе, як ти смієш?" Фе, паничу! Се негарно. І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не допоможете.

Панич затиснув зуби з лютості й розпуки, але мовчав. Він готов був кинутися на сього поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно, він знав щось і був певний себе, коли поводився так без церемонії з паничем. Що ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже, 18-го лютого має бути повстання, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! Поночі уоружені панове мають напасти на касарні, повбивати або пов'язати вояків, позабирати оружжя...

— Лотре! — скрикнув панич і кинувся на Осипа. — Відки ти се знаєш? Я тебе не пущу відси живого.

Осип був спокійний. Він був сильніший від панича, а сей не мав при собі ніякого оружжя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару.

— Та ви, паничу, не гнівайтесь, — мовив він, не боронячися, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть, що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважливішу річ.

— Най-важ... боже, додай мені сили!

— Ото-то-то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідався про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєтеся. Я з Грицем лише стільки говорив, що ось тут при вас.

— В таким разі хіба від чорта.

— Ото-то-то! Вгадали, бігме боже, вгадали! — регочучися, мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідався про все днем раніше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви ж самі сказали від кого. А по ім'ю його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпуці. — Що се все має значити? Невже ж би всьо було зраджено?

— Слухайте, паничу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, то було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А притім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів би остерегти вас.

Панич сидів, понуривши голову, немов ждав іще нового удару.

— Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумійте тепер, що в таким разі зачинати повстання...

— Але ж се неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже, ні. Будьте певні, що ні.

— А ти як се знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке...
Слухайте!

І Осип, нахилившись до паничевого вуха, шепнув йому кілька слів.
Панич скочив, мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Се не може бути!

— Се правда.

— Але ж се...

— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі
знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившись в низеньких дверцях
бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала вслід за ним баба. — Ну, а що ж буде з
тим усім, що я наварила? Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре-
добре, я зачекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова,
котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хвилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи ані
ворухнутися, ані зібрати своїх думок докупі. Він був блідий, мов труп.

VII

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з
панщини закривавленого, ледве живого, роздягли і положили на постіль.
Стара Гнатиха, ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над
покійником. Сусіди, що привели його додому, потішають її, як можуть,

оповідають про те, що сталося, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинилися двері, і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинувся до постелі, вхопив холодну батькову руку і почав цілувати її й обливати слізьми. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам таке? Обізвіться до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Се, ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову і обіймаючи сина поглядом, повним любові й турботи.

— Боже мій, боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас ізробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хворого і розповіли йому все, що сталося. Гриць слухав, мов остовпілий. Сльози перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець стола, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстя і худобу, позамикав двері і вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і втираючи платком запухлі від сліз очі.

— Ідіть, мамко, спати! — мовив Гриць м'яко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посиджу. Може, татові чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіться! — мовив Гриць.

Мати, помолившись, полізла на піч і швидко заснула.

В хаті зробилося тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, покорець батькової постелі. Надворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвіркун свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушився на постелі.

— Що вам, таточку? — запитав Гриць, схопившись з місця.

— Се ти, синку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батько напився.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе всередині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Та й чи справді він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данини, а щоб іще він мав право відбирати нам здоров'я?

— Що зробимо, синку, коли його сила! Адже ж ми пробували спротивлятися, та й що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах надержалися, та й тільки всього.

— Ні, таточку, се не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи трохи голос.

— А що ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодяться до повстання, будуть ліпші для нас?

— Досі я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого.

Певно, хотів, аби я помагав йому намовляти парубків до повстання. О, та не дочекає сього! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потребує мене, поки я служу йому, поти він добрий і щирий!.. О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокійся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідався від панича, що за дві неділі має вибухнути повстання, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасти поночі на військові касарні, пов'язати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди і каси. Се має бути початок повстання. Чуєте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закуштують троха кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось уколало його.

— Так он воно що! — мовив він ледве чутно. — За дві неділі!.. І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А інших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?..

— Здається, Осип остеріг їх. Бо тільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив з паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв напомацки Грицеву руку.

— Слухай, синку, — мовив він. — Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущання над вами?

— Що ж, божя воля. Нехай знущаються, поки мають силу. Швидко, може, самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свого сумління не обтяжуй! Я певний, що се повстання наробить їм біди, але пощо ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірять тобі, — було би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстання?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посміє. І навіть богу дякую, що таке сталося нині зо мною, бо, може, сей випадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстання. І добре так. Нехай іде туди, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мститися на нім нема за що, зраджувати його не потрібно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може, мене швидко не стане, то пам'ятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізашчо,

пам'ятай, що їх Польща — то хлопське пекло; але, коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довір'я, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люди і ти сам собі не будеш мав що закинути. Спокійне сумління, синку — то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і одверто, але нечесних способів цураймося. Вони ніколи не допомагають. Навпаки, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць, не мовлячи нічого, нахилився і цілував батькову руку, обливаючи її гарячими слізьми.

VIII

Того самого вечора досить пізньою годиною старий пан Пшестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинилися двері і влетів Никодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесилений упав на софу і вхопився обома руками за чоло, стискаючи його, немов боявся, щоб воно не трісло. Батько дивився на нього спідлоба, гнівний ще за вечірню розмову; але бачачи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крові, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Никодим мовчав. Тільки якесь важке стогнання вирвалося з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи сталося яке нещастя? — вже стурбований, промовив батько.

— Страшне нещастя! Страшніше, ніж я коли-будь міг надіятися.

— Що, що таке? Говори-бо!

— Все пропало! — з розпукою в голосі мовив Никодим. — Уряд знає про наше повстання, знає реченець, знає цілий план до найдрібніших дрібниць.

— А видиш! Не остерігав я тебе? Не говорив я, що то дурниця — оті ваші печатки, і змови, і втягання різних гулящих графіків, а? Ну, але скажи, відки ти довідався так напевно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в таким разі се брехня, — спокійно і рішуче мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип сими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісінько все, що ми задумуємо. Від кого міг се дізнатися? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає сего всього.

— Але дещо знає? — перебив йому старий пан.

— Знає, — ледве чутно відповів панич.

— То недобре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осип, таке страшне, що хіба сам чорт у пеклі міг се вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждати спокійно вибуху повстання, але вже тепер пускають по селах наказ, аби в хвилі вибуху хлопи кинулися на двори.

— Боже мій! Що ти говориш? — скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісари і старости потаємно скликають вїїтів і урльопників і видають їм накази. По селах мають стояти варти і не пускати нікого. А на випадок повстання — слухайте, таточку!..

— Ну-ну! — говорив старий пан, увесь тремтячи, мов осиковий лист.

— На випадок повстання вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах нібито стоїть написано: позволити хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати все, що їм сподобається.

Ті слова, висказані Никодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили і не перелякали старого пана.

— Ну, се вже дурниця, Димцю, — мовив він. — Сього вони не зроблять. Сього ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагуватися і перед сим страшним ділом. А коли би не думали зробити сього, то пощо пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, то й се ти довідався від Осипа?

— Розуміється.

— А йому хто говорив се?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи се говорив йому сам староста, чи комісар, чи який інший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, аби вона розійшлася між народом.

Старий пан понурих голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала тривога.

— Що нам робити, таточку? — питав Никодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнувся батько. — Сам ти помагав заварити сю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєтеся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба рятувати себе й інших.

— Інших! Тобі ще інші в голові! — скрикнув батько. — Ах ти, непоправний ідеалісте! Інших рятувати! Ми самі на волоску висимо над безоднею, а ти ще інших рятувати збираєшся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до уряду і розповів усі ваші плани! Адже через духа святого уряд не дізнався про се.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже боятися, — мовив Никодим. — До вибуху ще дві неділі. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших. Розповім їм усе і буду благати, аби відкликали повстання. Адже ж се грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираймося відси і їдьмо за границю, хоч би тільки на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу поспробувати! Адже подумайте: три дні різні! Я здурів би потому, якби, не дай боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти сьому нещастю, і не зробив того. Се було б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди і до кого. Постараюся справитися якнайшвидше. Може, застану ще Дембовського в Сяноці, се було би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходяться. Та сяк чи так, я верну за кілька день, і тоді поміркуємо, що нам робити далі. А ви тут...

— Ну-ну, вже ти не давай мені ніяких наук! — понуро мовив батько. — Я й сам буду знати, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько й син попрощалися і пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидалися на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, які мала принести недалека будущина.

ІХ

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевності і тривоги для старого пана Пшестшельського. Никодим як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про нього не було. А тим часом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показувалися скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урльоппники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якісь незнайомі фігури показувалися в селі, заходили до вїйта, оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевності і вижидання, старий пан сидів, мов зачумлений у квантані. Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїлася в голові. Весь день він ходив по покоях, мов неприкаяний. На подвір'я, на гумно рідко заглядав. На хлопів якимось не то стидався, не то боявся й глянути. Панщина йшла по-давньому, люди молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпихлірів, але панові огидливо було навіть заглянути, що і як там робиться. Він знав, що молотильники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до коршми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили, ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урльоппник таки при ньому, без сорому і безбоязні, набирав з купи жита в мішок, він хотів зірватися і кинутися на провинника, та його зупинили слова іншого урльоппника, що, немов не бачачи пана, вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні досі побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид.

Сон його не брався вночі, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, посивів за ті два тижні, як голуб.

А Никодима як не було, так не було. Ані вісточки про нього! Ані вісточки про те, чи буде повстання, чи вже вибухло, чи відложене? Надворі сипав сніг, куріло, дороги в горах були непрохідні, заметі страшенні. Ані листи, ані газети не приходили до пана; він жив, мов у тюрмі, самі самісінький з своєю тривогою і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавалося, хижих і наострених на його загибель селян. Що робити? Тікати з села самому, без сина? Чи ждати на нього? Ждати, та доки? Умовлений реченець вибуху повстання вже зближався. А що, як Никодим не верне і випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельський надумався, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебратися на Угорщину. Одного вечора він покликав візника і велів йому на другий день злагодити залубні і дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати? — запитав візник, чухаючися в потилицю.

— Так, — мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана?

— На угорську границю.

Візник стояв і чухався, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Замість страшенна.

— Коби до лісу, а в лісі заметі такої нема.

— Ба, коби до лісу! — мовив візник, моргаючи значуче.

— Ну, а що ж, хіба се так трудно? Тягаря ніякого, дві пари коней.

— Та я не про теє... З снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що ж там іще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люди.

— Які люди?

— Та от, хлопи. Хлопські варти.

— Які варти?

— Адже відучора по всіх селах на воротах варти стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без паса, а як панів, то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, в'яжуть — і до староства.

Пана Пшестшельського мовби ножем по горлі шелеснув.

От тобі й на! От і дочекався! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвили ждати нападу, смерті. Йому пригадалися слова урльопника на тоці: "За кілька день усе те буде наше". У нього дух сперло в грудях. Він сидів, мов остовпілий, дивився тупо перед себе і нічогісінько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухався в потилицю, хотів, очевидно, сказати щось, та ждав лише, щоби пан заговорив до нього. Але бачачи, що пан мов і не видить його, він вкінці заговорив сам.

— Прошу ясного пана.

— Га? Що? Ти ще тут? — немов зі сну прокинувся пан. — Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодитися на завтра в дорогу, чи ні?

"В дорогу! Яка ж то дорога буде? Ні, лишуся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома", — подумав пан і, перемагаючи себе, ледве чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що се буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизився кілька кроків до пана і, боязко озираючися позад себе, немов лякаючись, аби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидаються на панів, б'ють, зневажають... Ай! Боюся, що ще гірше буде. Відгрожуються страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є й між ними загорілі. Але по інших селах! Страшне щось лагодиться!

— Що ж, божя воля. Що бог дасть, те й буде, — мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тільки наш панич...

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі, як горох, і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближче. — Може, то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лилися з очей, мов дві річки.

— Знають пан, — мовив далі візник, — я би панові щось порадив. Може би, воно так найліпше було. Нехай пан завтра, скоро світ, велять покликати війта, присяжних і ще кількох із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовляться з ними.

— Добре, сину, — ледве промовив пан. — А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті до світла двох воскових свічок, мов розлите живе срібло. Пан міркував про своє положення сяк і так, та не міг надумати нічого ліпшого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта і людей.

— Слухайте, вийте, і ви, люди, — мовив пан. — Чую, що в селі відгрожуються на мене. Скажіть мені по щирості, що маєте против мене, чого хочете?

Люди не надіялися такої промови і не знали, що сказати. Далі вийт надумався.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожується. Ми тільки маємо острий наказ із крайзамту пильнувати, аби по селах ніхто не бунтував людей, аби ніякі бунтівники не волочилися.

— У мене їх нема.

— Так-то воно, так, але де ж панів панич?

— Не знаю, люди добрі. Ще дві неділі тому поїхав до свояків, і від того часу не знаю, де обертається.

— Ой, не до свояків він поїхав! — промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.

— Повстання йому забагається! Ойчизни! Цісаря і цісарських урядників із краю виганяти! — вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люди! — крикнув вийт. — Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люди говорять. Ваш панич бунтівник, і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тільки покажеться в селі.

— Га, що ж, коли такий маєте наказ...

— Такий наказ! Острий наказ! — потвердили селяни.

— Бачите, люди добрі, я сам старий, німецький, до повстання мене не кортить, до бунтів неохочий...

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А проте чую, що й на мене в селі відгрожуються.

— Га, що ж? Ми людям ротів не позатикаємо! — мовив вїт.

— У не одного ще шкіра свербить від панських канчуків і бучків! — крикнув іззаду смілий голос.

— Люди добрі, — мовив пан. — Признаю перед вами, що я не раз був занадто острій, занадто щедрий на ті бучи, — га, що ж, робіть тепер зо мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, німецький, нікого при мені нема, я в ваших руках. Віддаюся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто лихим паном. Не одного я рятував у потребі, не одному помагав у слабості, самі признаєте...

— Та то правда, правда, — озвалися деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує, — беріть із мого. Беріть, тільки вам треба, тільки не марнуйте, не пропивайте, жида не збагачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробите шкоду, а собі невигоду, та й ще гріх будете мати перед богом.

Люди вислухали сеї промови і попросили пана зачекати хвиличку. Вони вийдуть на гумно, нарадяться і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якімось часі ввійшли всі знов до покою і вїт іменем громади дав таку відповідь:

— Громада приймається того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо, і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, аби пильнували двора: ані пану щоби ніхто не зробив нічого злого, ховай боже! ані в дворі аби щось злого против громади не коєно, от якби панич вернув або які інші пани наїхали. А якби щось таке робилося в дворі, в такому разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є острий наказ усяких бунтівників ловити, в'язати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодився на се. У нього немов камінь звалився з серця. Прикро було жити під хлопською вартою і бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевності і вічної тривоги. До двора йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового, і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним, і вони заспокоїли його, що при них не станеться йому нічого. От якби панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельський не розумів гаразд, яке то "зле" могло ждати його сина. Аж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 лютого; селяни, мабуть, уже чули дещо про різню по інших повітах, та не говорили про се панові нічого.

Х

Було се д[ня] 25 лютого пізнім вечором. Небо ще було вкрите низько навислими олов'яними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курился снігами. Потемніло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахами лежав на їх гілляках і тут, то там з лускотом валився вниз. Було темно; тільки десь-десь на шпилях горбів або на стрімких берегах ярівся сніг синюватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та, дивлячися з південного боку на ту низку хат, порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної, видно було ряд золотисто-кровавих цвяшків, — се світло, що миготіло з тісних віконець. По хатах ще майже ніде не спали, та зате на подвір'ях

було глухо, тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зітхають воли. Тільки на обох кінцях села в луб'яних колибах сиділи купки людей, голосно балакаючи та від часу до часу перекликаючися; се були вартові, що стерегли тут день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кровава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західної Галичини.

Того самого вечора Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусив доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміється, роботи взимі для його здорових рук і прудкої вдачі було не так-то й багато, і Гриць при допомозі матері й служниці сяк-так давав собі раду. Та сього вечора якось усе не йшло йому в лад. Чи то такий уже день був, чи, може, він почув звістку про те, як мазурські хлопці ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те вже прилетіла в село звістка, але наказу з Відня, ані навіть із Сянока не було. Люди прирадили держати свого пана під дозором, на грабівництво не хапатися та держати острі варти і чекати, що буде далі.

Всі ті вісті кидали Гриця в дроз. Ось воно як! Повстання вибухло, та ті самі хлопці, що їх повстанці хотіли звільнити з тягарів і з панщини, кинулися на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що се таке? Як могло се статися? Відки така злість, таке засліплення у людей? Гриць не міг зрозуміти сього і тремтів при самій думці, що й панич Никодим мусив замішатися в те повстання і, певно, вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг усидіти в хаті і, надівши кожух та кучму, пішов обійти ще раз стодолу, стайні і всі хлівці.

Коли проходив коло стодоли, ловлячи вухом кожний хоч і найлегший шелест, він нараз зупинився. Чи йому причулося, чи справді на найближчій оборозі щось зашелестіло сіном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога, досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

"Як то може бути? Адже сей оборіг припущений, сіна з нього не береться, то й драбини до нього я не приставляв. Значить, приставив хтось. Агов! Знов шелестить".

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши се, Гриць в одній хвилі прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі, мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивайся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивався.

— Я чув, що там хтось є! — говорив трохи голосніше, але все ще здержано Гриць. — Обізвися, хто ти, бо нароблю крику і покличу варту. Втекти не думай, я драбину відставив.

— Чи се ти, Грицю? — здушеним полушепотом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би се міг бути.

— Гриць Тимків! Се ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я панич, Грицю! — промовив голос із оборога, сим

разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи! — мало що не скрикнув парубок. — А ви де тут узялися, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема й на світі.

— Грицю, голубе мій! — шептав далі панич. — Я вмираю з голоду.

— Ах, боже мій! — скрикнув Гриць. — Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїсти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнувся до хати і по хвилі був уже на оборозі коло панича. Чарка горілки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при ньому. Він, доторкнувшись його, зараз почув, що панич увесь мокрий, і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмаття, чоботи, холошні, кожух та тут же, на оборозі, допоміг паничеві переодягтися. Тільки тоді, прикривши продроглого сіном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати в світі?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи боже бачити, ані згадувати, ані оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порався?

— Ні, не бійтеся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що ж там робиться в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, аби пильнували двора. Не бійтеся, вашому татові нічого злого не станеться. Тільки вам не можна показуватися ані в дворі, ані в селі.

— Знаю се і для того сюди запхався. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибель?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене не бійтеся нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очі, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали гарячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокійтеся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич. — Пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстилася на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і, поки ми снували рожеві думки про перемогу, про відбудовування вітчизни, вони острили на нас ніж і ввіткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і попхнути на ворога!*

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшно, кроваву правду. Якби ти знав, що там виробляють з панями! Як там катують, мучать, знущаються! Як возами везуть накидані всуміш тіла повбиваних і ледво живих, а за возами по гостинцях кроваві річки лишають. Боже! Я бачив се на власні очі, і здається, що від того виду ніколи в життю не засну спокійно.

— Ну, але де ж ви були? Як вирятувалися?

— Ах! Краще й не згадувати! — зітхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готуються. Говорю їм, на що заноситься, сміються з мене, мов із дурня. Та знайшлися два-три розумніші, кажуть: "Се може бути правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є — 18 лютого починати

повстання, і того мусимо держатися. Час уже короткий. Але, може би, ще далось щось зробити. Їдь до Ясла". Поїхав я до Ясла — там те саме. "Їдь до Тарнова — там головна коменда". Поїхав я до Тарнова. Се забрало тиждень часу, а що муки, невігоди, гризоти! Приїхав; поки допитався до тих комендантів, знов день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: "Бачимо й самі, що недобре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю". Аж тут бух — із Кракова йде коменда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішання. Кому давати знати? Хто повідомлений про сю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісті, що народ по селах буриться, варти стоять і не пускають нікого. Жиди дають людям горівку задармо, старости скликають вїйтів і урльопників, балакають з ними щось до пізньої ночі. Бачу я — біда! Згадав про тата, що тут лишився сам, і, не дожидавши кінця, подався назад. Та вже в панській одежі годі було рушитися. Перебрався за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова їду, та й рушив. З тяжкою бідою добрався до Ясла, та тут уже наскочив на запуси. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Якраз там пару дворів спустошено, кільканадцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою і, не питаючи багато, навантажили мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох із тих, що перед тижнем балакали зі мною і сміялися з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, ніби веду його напоїти, та за селом сів на нього та й чкурнув. У мене був значок від ватажка тої чорняви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу пильні вісти в Сяніцьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали і бажали доброго успіху. Отак я приїхав аж до Сянока. Але тут у однім селі мене пізнали. Щастя, що я був на коні. Кинулася за мною погоня, та не догонила, але я зміркував, що далі годі мені їхати селами. Я продав жидові коня і рушив у гори стежками. Три дні я йшов, копаючися по снігах, не бачачи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодився вмерти чи то в снігових заметях, чи в вовчих зубах. Та дав бог, що все якось минуло. Я добрався до нашого села вчора коло полудня, просидів до вечора в лісі під смерекою, позираючи вниз і не знаючи, що тут діється; бачив, як

варті ходять по селі, а коли смерклося, прокрався на ваше обійстя і виліз на оборіг, думаючи: або втру тут, або діждуся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчуттям слухав паничевого оповідання і при кінці горячо стиснув паничеву руку.

— Ну, богу дякувати, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас можете бути безпечні. Навіть, як мої старі дізнаються, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїться.

— Ні, Грицю, — мовив панич. — Се не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Боїтеся мене?

— Ні, небоже. Я ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про се дали знати до староства. А в такім разі не нині, то завтра можна надіятися в село комісаря з ландсдрагонами.

— Ну, і що ж? Чей же, тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посвідчать.

що я з тобою товаришував, ну, то вони, не знайшовши мене в дворі, — перша річ, підуть сюди і будуть шукати.

— Так що ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі!..

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину? Бійтеся бога, як же ж ви тепер дістанетеся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Що ж діяти, коли мус?

— Ні, се не може бути! — мовив Гриць. — Я знаю ті стежки не так, як ви, а якби мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я би розсміявся йому в лице. Се ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про се нема що й думати.

— А я таки тут не лишуся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене тут, то не тільки моя смерть буде, але й татова.

— Ну, се ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Се не може бути, говорю вам. За тиждень, за дві неділі, коли сніг по горах ствердне або розтає троха, то ще сьак-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці — ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке інше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Се вже не те, що на Угорщину йти. Се вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед ліса є сіножать над потоком. На тій сіножаті є кілька повних оборогів. Там собі угніздитеся і пробудете, доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад додому або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля. Відтам уже недалеко — через полонину та на Бескид, та й границя.

Панич згодився. Почали оба міркувати, що й як треба приготувати для сеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двора нібито закликати батька додому, а сам лишиться в дворі, постарається оповісти все старому панові і зажадає від нього для панича стрільби, пістолетів, пороху та набоїв — ану ж звір у горах наскочить або й лихі люди — трохи грошей, кілька хлібів, сиру, масла і що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги і аби до вечора було готове, а вечором, аби ніхто не бачив, Гриць забере все з двора, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине і покріпиться для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI

Два дні і одну ніч Гриця не було дома, і ніхто не знав, де він подівся. Пан пустив його батька з двора на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були інші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравшись загумінками та горі потоком, рушив у гори, з противного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і комісара від староства з Сянока, пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Никодима Пшестшельського, що він утік в напрямі до батьківського села: отим-то староство забажало мати його в руках і задля сеї мети вислало в село отсю незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі двірські будинки, не виключаючи й оборогів, стогів сіна, стирт соломи і оденків, — панича не було. Ще більше здивувало пана комісара те, що, хоч і як остро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло нього, війта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божилися і присягалися, що панича від кількох неділь не бачили на очі, що він поїхав геть і досі не вернув, а де тепер обертається, сього ніхто не знає. Комісар почав гніватися.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопськiм убраннi вернув до села.

— Ми його не бачили, — вперто в один голос повторяли селяни.

— Що ж, хіба б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може, хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлюся з села, поки його не дістану. Війте, завтра, скоро світ, ідіть, беріть моїх вояків і розвідуйте по селі, чи хто не бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте і мені дайте знати! Я тим часом кватирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують уночі, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукування і розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нього. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, війт нараз мов догадався чогось і, перейшовши кладку, потюпав під гору, поки дійшов на Гнатове обійстя, а ставши коло вікна, застукав костуром у варцаб.

— Гей, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома, — обізвався голос ізсередини.

— А вийдіть-но, щось вам маю сказати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав вїт.

Гнат пошкробався в голову.

— А нащо вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане вїте, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і досі нема.

— Як то нема? А де ж пішов?

— Та не знаю. Вечером жінка прийшла до мене до двора, каже: "Ходи, старий, бо десь Гриця нема". Я вже вечером сам і худобу напоїв, і їсти подавав, він і не ночував дома.

— Овва! — мовив вїт. — Де ж він міг подітися?

— Не знаю, пане вїте, — мовив Гнат. — Ми вже з жінкою журилися, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба ж панич вернув? Я його не видів.

Війт, зацікавлений сею новиною, вступив до хати, розпитав Гнатиху, далі слугу, — жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг подітися Гриць. Вони обі вчора пряли весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та, коли надвечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до двора!

Гнат зібрався і пішов. По дорозі війт оповів йому про приїзд комісара і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякався і явився перед комісаром з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив, що з сим старим нема що говорити довго, але оповідання про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати у селян, що се за Гриць, і довідався таке, що в його голові відразу блисла думка: ось тут і є правдивий слід. Гриць був найщиріший приятель панича в селі, в остатніх часах його майже невідлучний товариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока і по різних околишніх панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щез зараз пополудні, а в дворі бачили його надвечір, уже по відході його батька додому. Він приходив до батька щодень, то й ніхто не звернув на нього уваги і ніхто не тямив, чого він приходив, коли і куди пішов. Усе те зацікавило комісара і, не надумуючися довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатове обійстя. Недовго й шукали. До високого, непчатого оборога ще була приставлена драбина, а вилізши по ній, зараз знайшли гніздо, де ночував панич, знайшли заритий у сіні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахувався своєї гуньки, кучми, кожуха, чобіт і шмаття, — одним словом, не лишилося ані найменшого сумніву, що панич справді був у селі, і то на Гнатовім оборозі, і разом з Грицем у саму пору забрався.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що діяти далі. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого? Панич, певно, не верне, а Гриць? Ану ж оба вони втекли на Угорщину? Та

й що властиво такого страшного зробив панич, щоб трудити за ним компанію війська по горах і снігах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — "зібрати відомості про переступну діяльність Никодима Пшестшельського в його ріднім селі" — і, помістивши своїх вояків у дворі, почав "тягти протоколи" з усіх, починаючи від старого пана, а кінчаючи на сільських парубках і дівчатах. Ціле село тремтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люди ходили, як потруєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах — то не була така проста і невинна річ, як би могло здаватися. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба задарма. Кожда найменша суперечність у зізнаннях вияснялася на лавці під буками. Вияснялася! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поламаних патиків росла купа записаних (по-німецьки!) аркушів паперу, а провина панича Никодима збільшувалася від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізньої ночі тяглася та інквізиція, тяглася й другий день. Напаковано повний шпихлір людей, що з сеї або тої причини видавались комісарові підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона клялася і божилася, що панича на своїм обійсті не бачила і нічогосінько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз опівночі хтось злегка застукав до вікна. Се був Гриць.

Батько впустив його до хати, засвітив, позаслонювавши вперед вікна, і зирнув на нього. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.

— З паничем, — відповів Гриць.

— А де ж панич?

— Далеко, може, вже на Угорщині.

— Ти відпровадив його?

— Так.

— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?

— Ні! Пощо мене там? Я допровадив його до границі.

— Ну, передягайся ж живо та обігрійся! — мовив батько.

— А де ж мама? Де Маринка?

— Не питай! Передягайся! Ось тобі шмаття. Ти, певно, голоден.

— Авжеж голоден.

— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря, і за господиню, і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбувався тим, що стара і служниця ночують у панськім шпихлірі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про се він також не дуже турбувався. Добре, що він тут, коло нього, що вернувся.

XII

Другого дня, поснідавши, обійшовши худобу і позамикавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двора. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвалось з уст урядника. Грицева незвичайна врода і смілий, інтелігентний вираз лица зворушили його. Урядник устав і підійшов до парубка.

— Як називаєшся?

— Гриць Тимків.

— Кілько тобі літ?

— Дев'ятнадцять.

— Умієш читати, писати?

— Вмію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивлявся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще пашів на ньому здоровим рум'янцем. Комісар сів на своїм місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу і, обертаючися до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Пам'ятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвір'ї лавку і купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилився над папером і, розмахнувшись, написав титул, номер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Никодима?

— Знаю.

— Товаришував з ним?

— Та... панич любили мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А проти цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люди, що змовилися на те.

— Ага! Змовилися! А тебе не кликав, аби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити і, похилившись над папером, записав Грицеві зізнання. Потім, заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очі, запитав:

— Ну, а де ж він тепер, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.

— Що ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відси, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки ж він узявся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому ж власне до вас? Чому не йшов додому, до двора?

— Видно, боявся, а може, думав, що двір спалений так, як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадимо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обов'язок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завітідомити про нього війта?

— Мій обов'язок? Сего не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не приблуда ніякий.

— Але бунтівник! Протидв цісарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, літаючи по сірім, бібулястім папері. По добрій хвилі почалися дальші допити.

— А ти нікому не говорив, що панич на вашім оборозі?

— Нікому.

— Ані татові, ані мамі, ані служниці?

— Нікому.

— Ані старому панові? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішався, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

"Бреше, се видно по нім", — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?

— Не можу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не можу сказати.

— Ага! Не можеш сказати? Значить, се неправда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісарю, я завів його....

— Не бреши! — крикнув комісар. — Ви вийшли відси позавчора вечір, а до угорської границі відси сім миль. Хоч би ви йшли ніч, і день, і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісарю, — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що се тобі ні на що не придасться. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу інакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а інакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей, там! Сюди!

На крик комісара ввійшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай б'ють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкувався писати спокійно, та се не вдалося йому. Рука дрижала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не в'язалися одне з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили знадвору, та довгу хвилю не було чути нічого, крім невиразного шуму і стукоту людських кроків у сінях. Щось так і тягло його встати і заглянути в вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивитися! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочувся мірного лускоту, мов пари ціпів, що молотили десь далеко-далеко. Се був шелест, здавна привичний для нього, але звичайно його заглушували інші тони — несвітський крик і лемент катованого чоловіка. Та сим разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносився чимраз виразніше, немов усе в дворі, і люди, і вітер, і вогкий сніг під ногами, і кури на подвір'ї, все-все притаїло в собі дух, затихло при тій страшній сцені.

Комісарові зробилося недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпеливо ждав першого крику катованого хлопця, щоб вийти надвір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не

знав, що зробити з собою. Якесь фальшива амбіція не дозволяла йому виходити; йому здавалося, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би податися перед ним, понизити себе. А з другого боку, той ненастанний, мірний стук, що тепер, мішаючися з тривожним стуканням його серця, дуднів в його ушах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвався кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прожогом відчинилися двері, і бліді, розхристані влетіли обоє старі Тимкові і бухнули комісарові до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змилуйтеся! Вони заб'ють його на смерть! А може, вже й забили! Ой божечку-божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить, як дерево! Він зомлів, а може, вже неживий! — простогнав батько. — Він, відколи жиє, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить? — крикнув комісар і вибіг на подвір'я.

— Halt! Genug!* — крикнув він воякам, що, поламавши на Грицевім тілі пару патиків, власне взяли до рук другу пару і били без тям, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники, як дві колоди, сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повставали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кров'ю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впилися в долішню губу так міцно, що з-під них капала кров, руки, зціплені судорогою, були холодні, мов у мерця.

Комісар, силкуючися бути спокійним, підійшов ближче, встромив свою руку за пазуху парубка і, подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І, не мовлячи нічого більше, обернувся і пішов до двора.

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він настільки прийшов до себе, що міг рушитися з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючися слізьми, провадили його попідруки, як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очі без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крові. Комісар зирнув на нього і зараз похилив очі на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доводи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках.

— Таточку, — слабим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвір'я. Ляжу на лавку, і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушитися героїзмом сього простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяття.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі іншої заспіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники ввійшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заламала руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!..

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть додому і принесіть йому, що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже ж бачите, він ледво живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмере по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі ввійшов у комнату старий пан..

— Пане комісарю, — мовив він поважно. — Я був свідком того, що робилося нині і вчора на моїм подвір'ю. Пам'ятайте, я постараюся, щоби про се знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара поблідли і затремтіли.

— Herr Schlachziz!* — мовив він, здержуючи свою злість. — Я, власне, хочу вам дати нагоду до виявлення правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе і отсего парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люди добрі, — мовив, обертаючися до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свого сина, що треба для дороги. Не бійтеся! За те, що він зробив для мого сина, що витерпів за нього, я буду пам'ятати його і вас. Ідіть і не журіться. Бог допоможе нам перебути сю лиху годину.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани, запряжені парою коней, а на них, сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею, сиділи в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах, віщуючи близьку відлигу, і коні порскали, потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі сани вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар у арешті, доки міг, та коли врешті передано його судові, сей по першій переслуханні випустив його на волю.

Грицеві не довелося вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної власті поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипалися розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями, і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізналися про долю, яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки і до генеральної команди у Львові, і до губернії, й до самого цісаря. Гриць був відданий до війська за "політичне", а для таких не було в ту пору жадної полегші, жадного милосердя.

А панич пропав безвісти, як камінь у воду. Може, його батько й мав коли про нього яку звістку, але не звірювався з нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське життя в те пам'ятне пущення. Все пішло по-давньому, тільки Гриців батько не робив уже панщини, хіба десь-колись з доброї волі в гарячі роботи виходив на панське до помочі. Про сина згадував, як про покійника і не надіявся вже побачити його.

XIII

Минули два роки.

Був гарячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце, зсуваючися з полудня, золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіакри гуркотіли, піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіні, холоду. Та проте по вулицях снувало багато людей. Від ринку неслися голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по плацу Конституції (тепер Мар'яцькім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska!* — верещали вони, граючи на носі перед поліціантом, що силкувався втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіться! — не то кричав, не то благав поліціант.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипалися окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена з старших, поважних людей, та й ті були всі мов п'яні, мов самі не свої — капелюхи набакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski!*

Се був день вибору посла з міста Львова до конституційного сойму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і гарячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народу звернула на вулицю Коперніка, а відси на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народу в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвір'я перед домиком заповнила юрба, поламала штахети, потоптала цвітник і знаку не лишила з грядок, оглушуючи притім цілу околицю окриками "гурра", гомоном пісні "Jeszcze Polska nie zginęła" і прокляттями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпіонів і святоюрців.

Але героя сеї овації не було дома. Довідавшись про се, юрба почала розходитися, не попускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці вулиці Оссолінських, саме там, де підіймається вгору вузьенька Цитадельна вулиця, зчинився крик:

— Łapaj go! Trzymaj! Bij szelmę! Łapaj! Łapaj!*

Всіх очі обернулися в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпакуватий чоловік, в куцім чорнім убранні і білім циліндрі, зігнувшись в дві погибелі, силкувався вирватися з рук цілої купи вуличних лобурів, підростків та термінаторів, що, почіплявшись за його сурдут, за руки та ноги, мотлошилися довкола нього і кричали щосили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg!*

— Хто се такий? Хто се? — запитав один панок, підбігаючи до сеї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль? Бувший комісар! — крикнув панок, і, не думаючи довго, заїхав придержаного по пиці так, що йому злетів циліндр.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинулася бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпiон! А бийте його! Рвiть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав, присiдаючи до землi, заатакований з усiх бокiв бувший комiсар. Та панок, що перший збив йому цилiндр з голови, вже хопив його за довгi бакенбарди обома руками i, шарпнувши щосили, пiдтягнув догори.

— Пiзнаєш мене, собако? — крикнув вiн.

— Ах, пан Никодим! Пан Пшестшельський! Unizony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?*

Дальшу конверсацiю перервав цiлий град стусанiв та кляпсiв, що посипався на голову i плечi Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревила юрба, а дитячi голоси завищали проразливо насмiшливу спiванку, передражняючи нiмецький виговiр:

Póki Stadion we Lwów był

Póty Kurzweil dobrze żył;

Stadion siadał na woza,

Machaj, Kurzweil, do koza!*

Нещасливий комiсар, котрого Никодим усе ще держав за бакенбарди, не даючи йому причакнути до землi, а котрого били i штуркали з усiх бокiв, з болю i з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба вiдповіла диким реготом. Та в тiй хвилi вiд Цитадельної

вулиці почувся мірний гуркіт і брязкіт. Се з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt!* Розходіться! — крикнув офіцер, поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля всередині не втихав.

— Weg da!* — ревноу офіцер і, обертаючися до вояків, закомендирував:

— Gewehr in die Bilanz!*

Блисли до сонця багнети, брязнули карабіни, і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щетину. Юрба розскочилася, мов опарена. Тільки насеред вулиці лишилися два чоловіки в незвичайній поставі: Никодим Пшестшельський, посатанілий зі злості, все ще не випускав комісарових бакенбардів і торгав їх, затопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зжовженими руками, пищачи, мов дитина, з болю і страху.

— Halt! Loslassen!* — крикнув офіцер до Никодима.

Сей витріщив на нього очі, мов і не розуміючи, хто і що до нього говорить.

— Се якийсь божевільний! — буркнув по-німецьки офіцер. — Хлопці,
— додав по-руськи, — а скочте-но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати зчіплених панів, зареготався, а другий сплеснув в долоні.

— Се ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А се той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Никодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волосся з прикрас комісарської фізіономії таки лишилася в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Никодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache*.

Курцвайль підбіг до офіцера і почав притишеним голосом говорити йому щось по-німецьки. Офіцер відвернувся.

— Schon gut! Folgen Si mir auch*.

Та Никодим уже отямився і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але отсей поганець!

— Schon gut!* Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr!* — скрикнув офіцер. Та в тій хвилі надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а сей був рад позбутися клопоту і віддав йому Никодима і Курцвайля для дальшого урядування. Військо пішло в один бік, а гвардія з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розуміється, що Никодима, свого

чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив, як з відра, його випустили. Не обійшлося й без того, щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на прощання пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIV

Кілька день після сеї незвичайної стрічі Гриць, маючи вільний вихід, ішов вулицею, коли нараз напроти себе побачив панича. Сей поспішав кудись і навіть не зирнув на нього.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Никодим обернувся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову. — От іще з мене сліпак! Іду та й не бачу. Ну, як же ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маюся не зле. У Львові отсе другий місяць, а досі були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — захопився панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Никодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській квартирі на Сикстуській вулиці. Салоник і спальня — отсе було все його поміщення. Харчувався в реставрації, та й загалом, бовтаючися повище вух у вирі тодішнього політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував деінде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організував,

провадив гарячкове життя, ненастанно готовий до виїзду не знати куди і пощо, і день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавалося, що він кожної хвили жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де і коли станеться воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо гарячих уже з природи, кинув у таку ненастанну гарячку, і нею виясняється величезна сила епізодів та подій, що сталися тоді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе мимовільними вибухами загального гарячкового настрою. Гриць пильно придивлявся паничеві і дивувався. Панич сильно постарівся за ті два літа, похудів, посивів, щоки запалися, тільки очі горіли, мов два вуглі, а рухи зробилися наглі, прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діялося прихапцем, в поспіху, в гарячковім очікуванні чогось далеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгостися у мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по кімнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шухляді.

— Ну, розповідж дещо! Як тобі жиється, Грицю?

— Та що мені! От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповідайте, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвітало.

— А що ж тут поробляєте у Львові?

— Вітчину будуємо, — з усміхом, але при тім горячо промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно, яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць. — Чого ж ви тепер добиваєтеся? Панщини вже нема...

— Е, що там панщина?

— Як то що? Се ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли боротися тоді.

— А уряд зробив собі з нього молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробилося ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоб заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустився знов ходити по покою. Оба мовчали хвилю. Грицеві було якось прикро і сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він, — коли не розумію, що робиться перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, німець не панує над вами, ви повинні би тішитися, а ви тепер чимсь турбуєтеся, бігаєте, побиваєтеся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближче цілі, — з таємничим притиском промовив Никодим.

— Якої цілі?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненим голосом Никодим, зупинившись перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді і певно сказав би, якби не отсей твій мундур.

— Мундур? — зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундур накладає обов'язки. Значить, ліпше буде на тепер... Зажди ще троха, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші речі, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радувався і тільки одного жалував, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі, тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив панич, зайнятий, очевидно, іншими думками. — Сидів, поки хліба всього не з'їв, поки не потепліло троха. Ледво живий перебрався через Бескид. У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць устав і почав прощатися.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частіше! Не гнівайся, що сьогодні так тебе холодно прийняв. У мене тисячі клопотів на голові. Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матимеш вільний час, то приходи. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Пам'ятай, я жду!

Паничеве лице прояснилося. Видно, якась нова думка стрілила йому до голови, і він сердечно стиснув Грицеву руку на прощання.

XV

В неділю Гриць застав у панича цілу купу панів. При столі, заставленім полумисками, повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, склянками і чарками, сиділи серед голосної розмови, сміхів і жартів різні люди, молодші й старші, в цивільних одягах і гвардійських мундурах. Гриць зразу подався назад і хотів іти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні-ні, Грицю, не бійся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що се за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потому розповім тобі. Ходи!

І, взявши Гриця попід руку, як дівчину до танцю, Никодим попровадив його до кімнати, де сиділо товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — се той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво, браво! Давай його сюди! Ану, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючися його заклопотанням, що густим рум'янцем розлилося по його лиці. Тільки один пан, що сидів на почеснім місці кінець стола, не рушився з місця і, злегка прижмуривши очі, дивився на Гриця. Никодим попровадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважливішою особою.

— Генерале! — мовив Никодим, клонячи голову перед тим паном. — Отсе мій сільський адлятус, товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівнянним героїзмом витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Hm, ładny chłopiec!* — якось цинічно моргаючи, буркнув генерал, — Придався б і до іншого рода конспірації, а?

Гриць не розумів гаразд промови панича, ані генерала, та з слів і моргань обох тих панів дихнуло на нього чимсь неприємним, немов тим гарячим, затруєним духом, що йде від затхлого багна. Він уже настільки освоївся, що досить певними очима, по-військовому придивлявся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогосінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовім мундурі, а в звичайнім, досить зашастанім цивільнім убранні. А по-друге — лице! Се було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленкувате, з блідими губами, без крапельки крові, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосся на голові вже геть було шпакувате, на лиці генерала не було ніякого заросту, і се надавало йому ще огидливіший вираз. Тільки очі, чорні, невеликі та блискучі, бігали живо і, бачилось,

пронизували чоловіка, вгризалися в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодності, такої погорди до людей і такої безстыдності, що вони робили більше враження очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дроз пробігла по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом сього генерала. Він не міг видержати сього погляду і похилив очі з таким чуттям, немовби його впечено в саму душу.

Тим часом Никодим, запредентувавши Гриця ще одному високому, статному панові з великими сивими вусами, в гвардійськiм мундурі, котрого він величав полковником, запровадив свого гостя на другий кінець стола, де сиділа молодіж, посадив його і сам сів коло нього. Він заопікувався заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку м'ясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердечно. В його голосі чути було давню щирість, що так подобалася Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що сьогодні панич спокійніший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує і чує себе, як дома. І інші молоді паничі, що сиділи близько нього, були для нього дуже чемні, припрошували його, аби їв, стукалися з ним чарками і пили на його здоров'я. Тільки підвівши очі і зирнувши просто здовж стола, Гриць побачив вперті в нього гадючі очі генерала і знов почув, як мурашки забігали у нього за плечима.

— Що се за генерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, се славний чоловік! — шептав Никодим. — Знаменитий чоловік, великий вояк. Се генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його ім'я. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радості. Він пробував здалека уважно придивлятися знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли й пили, розмова йшла гуртова, голосна і безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Никодим поналивав усім чарки, генерал

добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. У кімнаті зробилося тихо, і генерал дав слово господареві дому Никодимові. Сей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до нього, подякував особливо генералові і випив за здоров'я гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народової гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його як героя з-під сільської стріхи, як надію кращої будущини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сміло можемо голосити цілому світові: *Jeszcze Polska nie zginęła!*

Сі слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинулися знов обіймати і цілувати Гриця. Та ось генерал знову задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку зробити сьому сердечному братові-селянинові невеличку пам'ятку, аби міг згадувати нинішній день, і зложити для нього, що хто може. Всі прийняли сю думку з не меншим запалом, полковник узяв свою гвардійську шапку і сам пішов збирати датки. Та обивателі, очевидно, були не при грошах, датки сипалися скупю, і коли складка була скінчена, полковник почав щось шептатися з Никодимом. Зібрано грошей так мало, що стид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів, мов на терні, і не знав, де подітися з заклопотання. Нарада тяглася досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства, і, порозумівшись з ними, полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам, ніби іменем цілого товариства, дав Грицеві гарний золотий перстень з блискучим червоним камінцем, що був у нього на пальці.

— Носи його, сину, на пам'ятку нинішнього дня! — мовив старий вояк.
— На пам'ятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

Гриць не знав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей, перстень якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє

побоювання: ану ж, побачивши у нього такий дорогий перстень, скажуть, що він украв його.

— На се є рада, — мовив панич, — дамо на внутрішнім боці перстень вирити твоє ім'я і прізвище, а тоді носи його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після сього епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею до дошці.

— Głupstwo to!* Говорімо про головне! Наскільки ви готові до повстання?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на се питання. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералові відділи гвардії у Львові і по провінціальних містах, та генерал скривився і перервав йому мову.

— Głupstwo to! Ваша гвардія не варта фунта клоччя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати — то ґрунт, — стукав своїм дерев'яним голосом генерал.
— Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви св[ятого] Юра, і маємо весь Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти! — скрикнув він нараз, обертаючися до Гриця. — Ти, Грицю! Сюди!

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по-військовому.

— Кілько маєте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнатися і донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Отсе не гвардія, — півголосом промовив генерал до полковника. — Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Се не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб яко-такো приготувати її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здається, пан Никодим.

— Dziale!* — крикнув розсерджений генерал. — Полковнику, коли б я був комендантом і ви дали б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всім кермувати.

І, обертаючися до пана Никодима, він крикнув:

— Пане Никодим!

Сей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Кілько маєте запевнених?

Никодим увесь почервонів і пару хвиль даремно силкувався сказати слово.

— Поки що... поки що... я нав'язав зносини...

І він похилився і сказав генералові щось шептом.

— Głupstwo to! — буркнув гнівно генерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна боятися денного світла. Просто до цілі — то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він, обертаючися до Гриця. — Сюди!

Гриць сидів мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катування. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлення, він піднявся з місця і підійшов до нього.

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете, панове, робити повстання.

— А що ж ти на се?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добиватися.

— Хочемо мати свою, незалежну Польщу і відірватися від австрійського цісаря. Що ти на се?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цісареві на вірність.

— Głupstwo to! Як відірвемося, то присягнеш на вірність польському королеви.

— Пане генерале, я русин і Польщі добиватися не хочу.

— Co? Co? Co?*

Генерал мов вухам своїм не вірив.

— Ти русин? Що се значить?

— Ви поляки, для вас поляк те саме значить, що для мене русин.

— Co? Co? Co? — загуло ціле товариство.

— Але ж, хлопче! — скрикнув добродушно полковник. — Polak a Rusin to wszystko jedno*.

— Русини — то тільки часть польського народу, — гукав хтось із товариства.

— То якісь святоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща — то наша спільна мати, русинів і поляків.

— Як може русин не хотіти Польщі? То так, як би хто не любив свого власного життя.

— Głupstwo to! — грізно крикнув генерал. — Tu niema żadnych Rusinów!
* Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Сеї відповіді генерал, мабуть, не надіявся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Никодима.

— Пане Никодиме, — мовив він сухо. — Якби я мав у руках коменду, а ви запросили б мені на довірочну нараду чоловіка, неприхильного нам, я б на місці велів розстріляти вас і його.

— Але ж, генерале, Гриць не є наш ворог! — звинявся Никодим, — Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане, — мовив твердо Гриць. — Не майте тої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

— Що ж робити? А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при сих словах, мов само не своє. Всім було ніяково, прикро. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, не можу.

— Не бійся! Дай руку. Люблю тебе за одвертість і щирість. Так і слід поступати воякові. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про се, що тут

чув і бачив, ані слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати, і тоді смерть твоя. Бувай здоров. Kehrt euch, marsch!*

Гриць обернувся і пішов. Тільки при дверях, мов нагадавши щось, він обернувся, підійшов до стола і, положивши на ньому свій "гоноровий" перстень, промовив:

— Віддаю вам се назад! Може... знайдеться... хтось... гідніший.

Він промовив ті слова уривано, зацукуючися, мов насилу видушував їх із горла, а потім, салютуючи, обернувся і вийшов геть.

Усі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушився з місця. А коли Гриць, вийшовши, запер за собою двері, генерал мовив:

— Славний хлопець! Никодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Се не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо план кампанії!

XVI

Никодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до нього. Никодим поїхав і вернув аж за місяць. За той час він устиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та у нього тільки одно було перед очима: повстання, що готовилося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо трохи оружжя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а се, здавалось йому, вистарчить на початок, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в п'ятиках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем, знеохочений, плюнув на все і виїхав до

Відня. Та, з другого боку, серед людно́сті зростав, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки і бійки гвардіяків та міщанської молодезі з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч ору́жне поготов'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революційний "Міський виділ", і на театр, де галасувала не менше революційна "Рада народова". Обопільне роздразнення змагалось. Всі почували, що мусить прийти до вибуху, та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині доли́в оливи до огню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з ору́жжям утікали за гори, аби стати в рядах повстання; се ослаблювало сили уряду в Галичині. Та, з другого боку, бігло на Угорщину чимало поляків, ласих на всяку революцію, і се ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешта, аби порозу́мітися з Кошутом про спільний план ділання; з другого боку, Гаммерштайн розпускав по Львову вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околиць сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті і підмозі організувалися по містах руські гвардії, а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами, і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

Никодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всього, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас ору́жжя був уже наготові; були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що русини — не такий небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасться перший удар.

Було се д[ня] 1 листопада 1848 року. Сей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини від гарматних куль. Академія і театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав тротуари і з наваленні меблів, повозів та каміння робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, збоку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві польові гармати бухнули в той отвір градом картечі, та барикада остоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочилася на боки. Знов заграли картечівниці; барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чути.

— До штурму! — гукнув коменда, і укриті досі за каменицями вояки збіглися на вильоті Галицької вулиці і пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади сальва вистрілів, залунали крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусила знов відступити.

Тільки один лишився. Се був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Никодима Пшестшельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув щосили;

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia!*

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: "Панським гарним словам не

вір, їх обіцянки май за нізащо, пам'ятай, що їх Польща — то хлопське пекло!" І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагається!

Се міркування не було й міркування, се були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи, він потягнув за курок. Грюкнув вистріл, і трафлений в саме серце Никодим Пшестшельський на лице повалився з барикади.

В тій хвилі сильна рука збоку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг камениці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за барикади гукнула ще одна сальва, а з протилежного боку ще раз гаркнули картечівниці. З хрускотом упала барикада, з криком розскочилися повстанці. Нова команда — і вояки одною сальвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не тямив нічого ніяк. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив, мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті, — здається, за нього говорив Осип, — ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу і на прохання старого батька йому дається необмежений урльоп з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло, мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матері та привітався з рідною хатою.

* Ще Польща не загинула (польськ.). — Ред.

* Ангел божий (польськ.). — Ред.

* Хлопський рід найкращий, коли плаче, найгірший, коли сміється (лат.). — Ред.

* Картопля.

* Не сваріться.

* Розуміється, п. Никодим говорить тут в дусі тодішніх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австрійського уряду не заперечують того, — деякі урядники в ту пору поводитися так, що серед селян могла повстати думка, буцімто уряд бажає собі різні. Розуміється, балакання про наказ із Відня, про фатальні "три дні" і т. і. легенда, а не історія.

* Стій! Досить! (нім.). — Ред.

* Пане шляхтичу! (нім.). — Ред.

* Хай живе Польща! (польськ.). — Ред.

* Хай живе Дилевський! Ура Дилевський! Наш депутат Дилевський! (польськ.). — Ред.

* Лови його! Держи! Бий поганця! Лови! Лови! (польськ.). — Ред.

* Держати його! Не пускати його! Це поганець! Шпигун! (польськ.). — Ред.

* Низький слуга пана добродія! (польськ.)

Але я прошу вас, любий пане, що ви хочете від мене? (нім.). — Ред.

* Поки Стадіон у Львові був, доти Курцвайль добре жив. Стадіон сідав на воза (себто був усунений), іди, Курцвайль, до коза (себто до тюрми)! (польськ.). — Ред.

* Стій! (нім.). — Ред.

* Розступіться! (нім.). — Ред.

* Рушниці напоготів! (нім.). — Ред.

* Стій! Пустити! (нім.). — Ред.

* Пане, ви арештовані. Ідіть за мною на гауптвахту (нім.). — Ред.

* Ну, добре! Ідіть також за мною (нім.). — Ред.

* Ну, добре (нім.). — Ред.

* Пане! (нім.). — Ред.

* Гм, гарний хлопець! (польськ.). — Ред.

* Це дурниця (польськ.). — Ред.

* Чорте! (польськ.). — Ред.

* Що? Що? Що? (польськ.). — Ред.

* Поляк та русин — то все одно (польськ.). — Ред,

* Тут нема жодних русинів (польськ.). — Ред.

* Кругом, марш! (нім.). — Ред.

* Хай живе незалежна Польща! За мною, брати! (польськ.). — Ред.